

Інститут психології імені Г.С. Костюка
Академії педагогічних наук України

ВОЛИНЕЦЬ НАТАЛІЯ ВАЛЕНТИНІВНА

УДК 159.9.018:159.94:316.62

**ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ВИЯВЛЕННЯ ТА ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯТИВНИМ
НАМІРАМ У СТУДЕНТІВ**

Спеціальність 19.00.05 – соціальна психологія,
психологія соціальної роботи

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2008

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в лабораторії екологічної психології Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Швалб Юрій Михайлович
Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка,
кафедра соціальної роботи, завідувач

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Третяченко Вікторія Віталіївна,
Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля МОН України
(м. Луганськ),
кафедра психології, завідувач

кандидат психологічних наук, доцент
Фомічова Віра Миколаївна
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
кафедра соціальної психології, докторант

Захист відбудеться 17 червня 2008 року об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології імені Г.С. Костюка АПН України (01033, м. Київ – 33, вул. Паньківська, 2)

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України

Автореферат розісланий 15 травня 2008 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Зливков В.Л.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Життєдіяльність людей проходить у постійній взаємодії та здійсненні соціального впливу на поведінку, почуття та думки один одного з приводу будь-яких подій, явищ, об'єктів. Соціальний вплив є основою найактуальніших суспільних процесів, він пронизує усі сфери людського життя, а також є частиною побудови світу.

З іншої сторони, у процесах взаємодії люди часто використовують інших осіб задля досягнення своїх цілей. Подібний соціальний вплив є маніпулятивним. Психологічні маніпуляції у міжособовій взаємодії, як одна зі складових соціального впливу, займають вагому частку у взаємовідносинах людей.

Маніпулятивні дії однієї людини мають на меті внесення змін у поведінку, відчуття та думки іншої людини, і саме негативний вплив маніпуляції проявляється у порушенні внутрішньої гармонії адресата впливу, неможливості помірковано та розсудливо приймати рішення, зміні цінностей та життєвих позицій.

Саме тому, на даному етапі суспільного розвитку виникає необхідність активної розробки проблематики психологічної безпеки особистості, суспільства і в цілому держави. Це обумовлено тим, що без вирішення цих проблем неможливий подальший стійкий суспільний розвиток та забезпечення безпеки особистості та суспільства в економічній, соціальній, духовній, політичній та інших сферах.

Використовуючи різноманітні способи психологічного впливу на інших без врахування їхніх інтересів, маніпулятор здатний нанести останнім значну шкоду. Така діяльність стосується різних осіб – політичних лідерів, державних та суспільних діячів, представників засобів масової комунікації, літератури та мистецтва, а також повсякденних партнерів міжособової взаємодії. Негативним моментом є ще те, що сама соціально-політична та економічна ситуація в нашій країні сприяє процвітанню цього явища.

Забезпечення успішного життя неможливе без наявності вмінь та навичок розпізнавання намірів стороннього маніпулятивного впливу, і кожна людина має право вирішувати у кожній конкретній ситуації, як вона буде поводитись, які рішення буде приймати.

Проблеми маніпулювання людиною та механізми протидії маніпуляції широко висвітлюються у працях зарубіжних авторів: Е. Берн здійснив аналіз характеру спілкування між людьми, розробив прийоми використання слів, думок, інтонацій, виразів стосовно цілей комунікації (парадних, ділових, емоційних), а також прийоми аналізу дій та виразів при постійному усвідомленні їх дійсної сутності та їх сприйняття співрозмовником; Р. Чалдіні виявив знаряддя і правила психологічного впливу, методи захисту від нього; Е. Шостром стверджує, що всі люди є маніпуляторами, вивів схему боротьби з маніпуляцією шляхом трансформації маніпулятора в

актуалізатора з формуванням таких рис як креативність, міжперсональна чутливість, усвідомлення; Н. Геген здійснив аналіз факторів, вербальних і невербальних технік та форм поведінки, що сприяють підпорядкуванню маніпулятивному впливові.

В російській науці феномени маніпулювання особистістю та психологічний захист від нього стали предметом уваги та дослідження лише за останні 10–15 років. Г.В. Грачов і І.К. Мельник досліджують феномени психологічної маніпуляції, психологічні операції, що використовуються у зовнішньо- та внутрішньополітичній сфері, військовому протистборстві, для інформаційно-пропагандистських акцій, у підприємницькій діяльності; маніпулятивний вплив у масових інформаційних процесах; міжособистісні маніпуляції, а також психологічні труднощі їх виявлення; Д.І. Дубровський – дослідження соціального феномену обману, його структури, та взаємовідносин людей, що опиняються під впливом останнього; Б. Бессонов – маніпуляцію у пропаганді, В.В. Знаков – проблеми неправди, брехні та обману; С.Г. Кара-Мурза – маніпуляцію свідомістю; В.Н. Панкратов – маніпуляції у спілкуванні та їх нейтралізація; Є.Л. Доценко здійснив психологічний аналіз сучасного стану проблеми міжособистісних маніпуляцій.

В Україні порушуються питання інформаційно-психологічного захисту як засобу збереження політичної ментальності нації (Е. Макаренко), розглядаються проблеми пропаганди (О. Заярна). Тема маніпуляції свідомістю як комунікативного явища розглядалась певним чином у роботах В. Зірки, О. Чернецької. Механізми психологічного впливу досліджують О. Гуменюк, В. Татарко, паблік рілейшинз та імеджелогії – Г. Почепцов, В. Матвієнко.

Таким чином, проблема психологічної безпеки особистості, її психологічної захищеності та протидії маніпулятивним намірам в умовах створення українського суспільства стає особливо актуальною як на теоретичному, так і на прикладному рівнях.

Особливо значущим в даних процесах є дослідження студентського середовища, оскільки саме в юнацькому віці формується система цінностей, знань та навичок щодо взаємодії з іншими людьми.

Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України від 27 лютого 2003 року (протокол № 2) та узгоджена у Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні 25 вересня 2007 року (протокол № 7).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконувалась у рамках вирішення завдань покращення якості життя людей в умовах розвитку сучасного суспільства, і є складовою частиною робіт, виконаних згідно з планом науково-дослідних робіт лабораторії екологічної психології Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України у рамках науково-дослідної роботи: “Еколого-психологічні чинники якості

життя в умовах розвитку сучасного суспільства” з державним реєстраційним номером 01070001225.

Мета дослідження полягає у виявленні психологічних механізмів розкриття особистістю маніпулятивних намірів та формування у студентів засобів протидії маніпулятивним впливам.

Об’єкт дослідження: процес маніпулювання у міжособистісному спілкуванні.

Предмет: психологічні механізми розкриття маніпулятивних намірів та засоби протидії маніпулятивному впливові.

Гіпотеза дослідження: оволодіння особистістю системою психологічних засобів виявлення та протидії маніпулятивним намірам призводить до зниження психологічної напруги та до підвищення відкритості та толерантності людини у міжособистісному спілкуванні.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз психологічних досліджень маніпулятивних впливів у міжособовій взаємодії.

2. Розробити методiku та провести емпіричне дослідження психологічних характеристик спілкування у студентів в ситуаціях маніпулятивних впливів.

3. Розробити моделі психологічних механізмів виявлення та протидії маніпулятивним намірам у ситуаціях міжособистісного спілкування.

4. Розробити та апробувати тренінгову програму розвитку у студентів психологічних засобів виявлення та протидії маніпулятивним намірам.

Методи дослідження. Для розв’язання поставлених завдань у дослідженні використовувались наступні методи: теоретичні (аналіз проблеми; моделювання); методи емпіричного дослідження (*фокус-групове інтерв’ю; анкетування; тестування*); формувальний експеримент (*тренінг* як метод формування умінь та навичок), а також методи математичної обробки емпіричних даних та їх статистичного аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше:

– визначено змістовні характеристики негативних наслідків розповсюдження маніпулятивних засобів міжособової взаємодії на розвиток особистості юнацького віку та показано, що вони пов’язані з переживанням порушення безпеки життя особистості;

– визначено провідні види та форми маніпулювання особистістю у студентському середовищі в ситуаціях міжособистісного спілкування у системах “студент – батьки”, “студент – студент” та “студент – викладачі”;

– розроблено модель психологічних механізмів розкриття особистістю маніпулятивних намірів, зміст яких складають процеси зіставлення мотиваційних, цільових та емоційно-експресивних конструктів суб’єктів взаємодії;

– визначено, що у студентської молоді основні психологічні механізми протидії маніпулятивним впливам переважним чином ґрунтуються на мотивації уникнення невдач, а їх репертуар є недостатнім для ефективного захисту від маніпуляцій;

– показано, що одним з ефективних психологічних механізмів протидії маніпулятивним намірам є формування власної позитивної установки на досягнення успіхів через рівноправну взаємодію;

– показано, що оволодіння особистістю системою психологічних засобів виявлення та протидії маніпулятивним намірам інших осіб призводить до зниження психологічної напруги та до підвищення відкритості й толерантності людини у міжособистісному спілкуванні.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що подальший розвиток отримали теорія соціальної взаємодії та теоретичні засади розвитку позитивного спілкування у юнацькому віці; визначено психологічну структуру механізмів розпізнавання маніпулятивних намірів та засобів протидії маніпулятивним впливам в студентському середовищі; показано закономірності формування навичок розпізнавання маніпулятивних намірів та протидії маніпулятивним впливам.

Практичне значення отриманих результатів. Висновки та отримані результати дисертаційного дослідження можуть бути використані:

– у тренінгах, спрямованих на формування механізмів протидії маніпулятивним намірам через створення тактики позитивної міжособової взаємодії;

– окремими індивідами для розвитку власної культури спілкування, зокрема плідного використання неманіпулятивних способів взаємодії;

– результати дослідження впроваджено в навчальні курси: “Основи ділового спілкування”, “Організація роботи соціальних служб” та “Психологія спілкування” Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля у 2006–2007 н.р.; теоретичні положення та результати дослідження враховано при розробці змісту навчальної дисципліни “Психологія управління персоналом органів охорони державного кордону” Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького у 2007–2008 н.р. та у тренінговій роботі Краснодарського міського центру соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять соціально-психологічні праці, присвячені феномену маніпуляції (Г.В. Грачов, Є.Л. Доценко, І.К. Мельнік, В.Н. Панкратов); вихідні положення гуманістичного напрямку в соціальній психології (А. Маслоу, К. Роджерс); концепція становлення та здійснення особистості (С.Д. Максименко); диспозиційна концепція особистості (В.А. Ядов); діяльнісна концепція особистості (Л.І. Божович, О.М. Леонт’єв); теорія установки (Д.Н. Узнадзе); концепція цілепокладання (Ю.М. Швалб); концепція соціалізації особистості (В.В. Москаленко); теорії конфлікту (Г.В. Ложкін, М.І. Пірен, Н.І. Пов’якель).

Апробація результатів дисертації. Основні положення і теоретичні висновки дисертації

доповідались та обговорювались: на міжнародній науково-практичній конференції “Суспільство в ХХІ столітті: психологічні проблеми гармонізації, демократизації” (20 червня 2002 р., м. Київ, МАУП); на міжнародній науково-практичній відео-інтернет конференції “Наука: теорія і практика” (20 липня–5 серпня 2005 р., м. Дніпропетровськ); на всеукраїнській науково-практичній конференції “Апостол свободи. Концепція свободи Бердяєва як основа розуміння свободи в сучасному українському суспільстві” (27, 28 травня 2005 р., м. Краснодон Луганської області, Краснодонська філія МАУП); на IV всеукраїнській науково-практичній конференції “Соціально-психологічні проблеми гендерної стратифікації суспільства” (23, 24 травня 2007 р, м. Луганськ, Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 7 друкованих праць, котрі розкривають основний зміст і результати дослідження. Серед них 5 статей опубліковані у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України.

Обсяг та структура дисертаційної роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, додатків. Дисертаційна робота викладена на 150 сторінках машинописного тексту, містить 20 таблиць, 19 рисунків. Список використаних літературних джерел включає 201 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність дослідження, вказано об’єкт, предмет, мету, сформульовано гіпотезу та завдання дослідження, висвітлено наукову новизну, теоретичну та практичну значущість роботи, подані дані про апробацію роботи та її впровадження у практику.

У першому розділі “Теоретичні засади дослідження психологічних механізмів маніпулятивних намірів” проведено аналіз соціально-психологічних підходів до визначення змісту поняття “маніпуляція” та “маніпулятивний вплив”, визначено суб’єкт та об’єкт маніпулятивного впливу, критерії та рівні маніпулятивного впливу; психологічні засоби та інструменти розгортання маніпулятивної атаки; здійснено аналіз загальних механізмів виявлення маніпулятивних намірів та загальних механізмів стратегій захисту від маніпулятивного впливу.

Переважна більшість дослідників притримуються загального визначення маніпулятивного впливу як різновиду психологічного впливу. Визначальними критеріями маніпулятивного впливу є: наявність ініціатора впливу (маніпулятора) та адресата – особи, що змінює свою поведінку відповідно до цілей маніпулятора (Є.Л. Доценко); приховування впливу (Б.Н. Бессонов, Р. Гаріфуллін, Г.В. Грачов, Р. Гудін, Є.Л. Доценко, О.Т. Йокояма, І.К. Мельник, Л. Прото, Дж. Рудінов, Г. Шиллер); ставлення до об’єктів впливу як до засобу досягнення власних цілей (Г.В. Грачов, Є.Л. Доценко, І.К. Мельник, П.У. Робінсон, В.М. Саратовский, Е. Шостром); прагнення

маніпулятора задовольнити власні потреби (Б.Н. Бессонов, Г.В. Грачов, Є.Л. Доценко, О.Т. Йокояма, І.К. Мельник, У. Рікер); використання маніпулятором психологічної вразливості адресата впливу (Б.Н. Бессонов, Г.В. Грачов, Є.Л. Доценко, І.К. Мельник, Дж. Рудінов, Г. Шиллер); майстерність у здійсненні маніпулятивного впливу (Р. Гудін, Є.Л. Доценко, П.У. Робінсон).

У дослідженні нами було прийнято загальне визначення маніпуляції як заздалегідь продуманого психологічного впливу задля прихованого спонукання адресата до прийняття таких рішень та виконання таких дій, які б сприяли досягненню ініціатором впливу пріоритетних власних цілей, інтересів та бажань. Тобто маніпуляція завжди передбачає приховане використання партнера по спілкуванню, та як наслідок – нанесення тієї чи іншої шкоди об'єкту маніпулювання.

Дослідження виявили характеристики маніпулятивного впливу за наступними ознаками: за характером (формою) маніпулятивного впливу: наявний та прихований (Б.Н. Бессонов, Р. Гаріфуллін, Г.В. Грачов, Р. Гудін, Є.Л. Доценко, О.Т. Йокояма, І.К. Мельник, Дж. Рудінов, Г. Шиллер), за змістом соціальних зв'язків: суспільно-політичні, професійно-ділові, соціокультурні, сімейно-родинні, соціально-побутові, дружні, випадкові; в залежності від структури взаємозв'язків індивідів з їхнім соціальним оточенням на: макро-, мезо-, мікрорівні (У.Бронфенбреннер, Є.Л. Доценко).

Психологічними засобами розгортання маніпулятивної атаки являються дії маніпулятора, спрямовані на: створення збудників активності адресата (потреб, інтересів, прихильностей, ідеалів); формування регуляторів активності (установок, групових норм, самооцінки); створення необхідних когнітивних структур (світогляду, переконань, вірувань, знань) та формувань (способу мислення, стилю поведінки, звичок, умінь, навичок, кваліфікації); приведення адресата у відповідний психічний стан (дестабілізація, втома, некритичність, пригніченість, зосередженість, нерішучість, нетерплячість, розгубленість, ейфорія тощо) (Є.Л. Доценко).

Загальні механізми виявлення маніпулятивних намірів полягають у формуванні установок на безпосереднє спостереження за опонентом в процесі спілкування – його соціальну активність, контактність, налаштування на спілкування з іншими людьми, участь у різних соціальних групах, готовність до взаємодії (Є.Л. Доценко, Г.В. Грачов, І.К. Мельник, В.М. Панкратов). Конкретними психологічними індикаторами маніпулятивних намірів є ненормативна й часта поява психічних автоматизмів у поведінці співрозмовника; використання інфантильних реакцій; дефіцит часу, відпущеного на прийняття рішення; обмеження кола обговорюваних ідей, постановка тільки ситуативних цілей; несподівані зміни фонових станів: напруження, агресія, метушливість тощо (Є.Л. Доценко, Г.В. Грачов, І.К. Мельник).

Стратегії особистісного захисту від маніпуляції у процесі спілкування описуються як послідовний процес, що починається з виявлення маніпулятивного наміру (рис. 1) і закінчується методами припинення маніпулятивного впливу (рис. 2).

Рис. 1. Стратегія особистісного захисту від маніпуляції у процесі спілкування

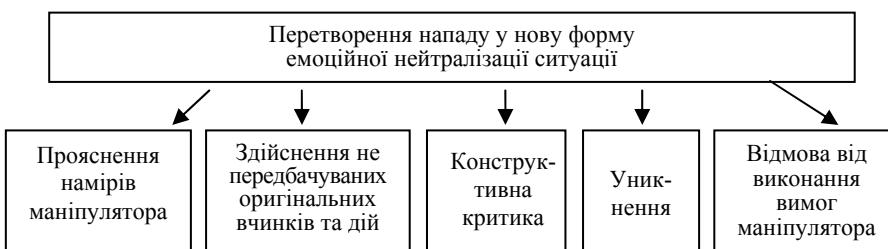

Рис. 2. Форми перетворення нападу у нову форму емоційної нейтралізації ситуації

Загальна стратегія психологічного захисту від маніпулятивного впливу може являти собою вибір тих чи інших способів та дій, використання яких визначається настроєм, емоційною забарвленістю на момент впливу, бажаннями, потребами та іншими причинами, що їх зумовили.

У другому розділі – “Емпіричне дослідження впливу маніпуляцій на особистість студентів та засобів захисту від них” – представлено програму, інструментарій та результати

емпіричного дослідження провідних видів та форм маніпулювання особистістю у студентському середовищі в ситуаціях міжособистісного спілкування.

Дослідження проводилось впродовж 2005–2006 років, ним було охоплено 109 студентів Краснодарського інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Краснодар Луганської області). Воно складалося з двох етапів:

1) фокус-групове дослідження наявності та змістовної спрямованості маніпулятивних взаємодій у студентському середовищі;

2) анкетне опитування студентів, спрямоване на виявлення специфіки психологічних маніпуляцій у студентському середовищі.

Перший етап дослідження полягав у розробці та проведенні низки фокус-групових інтерв'ю на основі розробленої програми, що складалася з чотирьох блоків запитань. Перший блок запитань спрямований на визначення: уявлень студентів про маніпуляції, маніпулятивні ситуації, частоти потрапляння студентів під маніпулятивний вплив з боку інших осіб, відчуттів студентів у ситуаціях маніпулювання та засобів розпізнавання маніпулятивних намірів інших осіб. Другий блок запитань спрямований на визначення того, як часто студенти стають жертвами маніпуляції з боку інших осіб, хто є цими особами, а також визначення реакцій та відчуттів опитуваних студентів у різних ситуаціях маніпулятивного впливу. Третій блок запитань спрямований на визначення того, як часто маніпулюють студенти іншими людьми, в яких ситуаціях, ким вони маніпулюють і що при цьому відчувають. Четвертий блок запитань спрямований на визначення ставлення студентів до маніпуляцій: чи можна маніпуляцію вважати нормальним явищем і в яких ситуаціях, чи існують моральні межі здійснення маніпуляції.

Фокус-групове інтерв'ю дало можливість розробити стандартизовану анкету для дослідження психологічних маніпуляцій у студентському середовищі (стандартизація здійснювалась у ході пілотажного дослідження та спиралась на такі вимоги: для кожного питання анкети визначена його пізнавальна задача та пошукова інформація; враховані соціально-психологічні особливості студентів, що виступають джерелом інформації).

Другим етапом емпіричного дослідження стало проведення анкетного опитування.

Анкета складалася з 27 закритих та відкритих запитань по вказаних чотирьох блоках і включала визначення видів маніпуляції у студентському середовищі в ситуаціях міжособистісного спілкування у системах “студент – батьки”, “студент – студент” та “студент – викладачі”.

Результати анкетування дали можливість визначити особливості використання маніпуляції в різних системах спілкування студентів. Розглядаючи різні види маніпуляції у цих системах, ми виходили з концепції поганої психологічної гри Е. Берна.

Щодо системи “студент – викладачі” було встановлено, що 23 % студентів вважають, що викладачі використовують ті чи інші маніпулятивні техніки у навчальному процесі. На думку

студентів викладачі найчастіше використовують гедоністично орієнтовану морально-психологічну (64 %), прагматично орієнтовану морально-психологічну (67%), гедоністично орієнтовану організаційну (65 %) та прагматично орієнтовану організаційну (55 %) техніку маніпуляції. Серед студентів 34 % вказують, що вони самі маніпулюють викладачами. У всіх системах “студент – викладачі”, “студент – батьки” та “студент – студент” студенти використовують гедоністично орієнтовану організаційну (84 %), гедоністично орієнтовану логічну (64 %), гедоністично орієнтовану морально-психологічну (76 %), прагматично орієнтовану організаційну (82 %), прагматично орієнтовану морально-психологічну (65 %) техніку маніпуляції. Таким чином і студенти, і викладачі маніпулюють один одним, але використовують різні за змістом маніпулятивні техніки.

В системі “студент – батьки” було встановлено, що 50 % студентів вважають, що батьки використовують ті чи інші маніпулятивні техніки у спілкуванні з ними. З них 57 % студентів вважають, що батьки використовують гедоністично орієнтовану морально-психологічну техніку маніпуляції, 61 % – прагматично орієнтовану морально – психологічну, 55 % – гедоністично орієнтовану організаційну та 66 % – прагматично орієнтовану організаційну техніку маніпуляції. Серед студентів 75 % вказують, що вони самі маніпулюють батьками. Таким чином і студенти і батьки маніпулюють один одним і використовують переважно однакові за змістом маніпулятивні техніки.

В системі “студент – студент” було встановлено, що 17 % студентів вважають, що студенти використовують ті чи інші маніпулятивні техніки у спілкуванні. З них 60 % студентів вважають, що їхні одногрупники використовують гедоністично орієнтовану морально-психологічну техніку маніпуляції 61 % – прагматично орієнтовану морально – психологічну, 72 % – гедоністично орієнтовану організаційну та 61 % – прагматично орієнтовану організаційну техніку маніпуляції. Серед студентів 70 % вказують, що вони маніпулюють іншими студентами. Таким чином студенти маніпулюють один одним і використовують переважно однакові за змістом маніпулятивні техніки.

Таким чином, всі студенти вважають, що вони є постійними об’єктами маніпулювання з боку викладачів, батьків чи товаришів, але вони самі визнають себе ініціаторами маніпуляцій значно рідше. Характерно, що студенти вважають, що ними маніпулюють переважно у прагматично орієнтованих техніках, а вони самі апелюють до гедоністично орієнтованих технік.

Ознаками розпізнавання студентами маніпулятивних намірів з боку інших осіб є відчуття емоційного дисонансу у їхній поведінці (84 %), наполягання співрозмовниками на власних позиціях (80 %), нав’язування студентам думок та бажань іншими людьми (78 %), відчуття агресивності у поведінці співрозмовника (70 %), змушування виконувати небажані дії, робити певні поступки (65 %), нав’язування позицій та ідей, що не співпадають з думкою студентів (65 %), висловлювання співрозмовників у формі наказів (51 %).

У міжособистісному спілкуванні при виникненні ситуацій маніпулятивного впливу студенти використовують наступні види захисних механізмів: управління (47 %), призупинення активних дій (24 %), відхід (15 %), блокування (14 %).

Дослідження дало змогу визначити змістовні характеристики негативних наслідків розповсюдження маніпулятивних засобів міжособової взаємодії щодо розвитку особистості студентів. Ці наслідки пов'язані з переживанням несприятливих психічних станів:

- виникнення емоційної реакції жертви маніпуляції (погіршення настрою – 64 %, роздратування – 86 %, відчуття образи – 72 %, обурення – 86 %, дискомфорт – 81 %, розгубленість – 66%, засмучення – 64 %, злість – 66 %, що часом призводить до неадекватної оцінки ситуації міжособової взаємодії;

- порушення або непідтвердження самооцінки та уявлення студентами про самих себе, зниження самоповаги й почуття впевненості – 48 %;

- виникнення конфліктних ситуацій викликає взаємне прагнення захиститися від бажань і намірів іншої людини – 93 %, взаємне обмеження можливостей реалізації намірів, що, в свою чергу, налаштовує партнерів по спілкуванню на насторожене ставлення один до одного – 57 %.

Констатувальний експеримент показав, що репертуар засобів виявлення маніпулятивних намірів у студентському середовищі є недостатньо розвинений для ефективної протидії маніпулятивним намірам. Отримані результати зумовили мету і завдання формувальних заходів, які спрямовувались на оволодіння студентами системою психологічних засобів виявлення та протидії маніпулятивним намірам, що призводить до зниження психологічної напруги та до підвищення відкритості та толерантності людини у міжособистісному спілкуванні.

У третьому розділі – “Протистояння маніпулятивним намірам у міжособистісному спілкуванні студентів” – описано формувальний експеримент із застосуванням тренінгової методики з самоохорони особистості від маніпулятивного впливу. Методика передбачала формування у студентів навичок розпізнавання намірів маніпуляторів та засобів протидії маніпулятивним намірам. Методика мала сприяти зменшенню тривожності студентів, подоланню невпевненості як у навчальному процесі, так і у повсякденному спілкуванні, і забезпечити життєдіяльність людини як цілісної особистості.

Експериментальні заходи проводились у березні–травні 2006 року. У формувальній частині дослідження взяли участь 36 студентів (спеціальності “соціальна робота” та “соціально-правова робота”) Краснодонського інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Краснодон, Луганської області).

Нами було розроблено тренінгову програму “Самоохорона особистості від маніпулятивного впливу”, спрямовану на розвиток у студентів психологічних засобів виявлення маніпулятивних намірів та протидії їм. У тренінгу використовувались окремі вправи та завдання з напрацювань

Е.В. Сидоренко та М. Сміт, окрім того застосовувалися методи групової дискусії та психотерапевтичні вправи. Тренінг проводився на матеріалі гіпотетичних ситуацій міжособової взаємодії.

Тренінгова програма складалася з трьох блоків: 1) засвоєння принципів неманіпулятивного позитивного спілкування; 2) набуття навичок розпізнавання маніпуляцій; 3) засвоєння моделі позитивного спілкування. Головними задачами являлись: зниження маніпуляційної орієнтації та розвиток рефлексії (краще розуміння себе та своїх можливостей), формування захистів від маніпуляцій та розвиток навичок актуалізованої взаємодії.

Основними напрямками проведення тренінгових занять визначено: надбання навичок позитивного спілкування, вільного від маніпуляційних технік впливу; надбання навичок розпізнавання маніпуляційного впливу за різними ознаками; придбання навичок словесного спілкування, що допоможуть справитися з маніпуляцією з боку інших людей, використовуючи наступні види технік: згода в принципі; негативна заява; негативні розпитування (нескінченне уточнення); двостороння аргументація; різновид методу сократичного діалогу (метод позитивних відповідей).

У тренінгу пропонувалась методика використання позитивних (неманіпулятивних) способів взаємодії в спілкуванні через:

- вивчення певних маніпуляційних дій, що провокують критику з боку партнера по спілкуванню, тобто виявлення психологічного змісту реакцій на критику, типових для даної групи;
- формування вмінь використання техніки, за якої адресат маніпулятивного впливу навмисно не застосовує засоби відповідної маніпуляції або самозахисту;
- формування навичок конструктивно-критичного діалогу та пошуку істини у процесі спілкування.

Кінцевим результатом проведення тренінгу очікувалось формування вмінь: конструктивної відмови співрозмовнику, відкритої заяви про свої бажання та позиції, сприймання критики, ведення переговорів та знаходження взаємоприйнятних рішень.

Ефективність соціально-психологічного тренінгу вимірювалась нами в доекспериментальному та післяекспериментальному тестуванні за допомогою стандартизованих психодіагностичних методик: діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі, діагностики самооцінки Ч.Д. Спілбергера і Ю.Л. Ханіна, діагностики комунікативної толерантності В.В. Бойко, самооцінки рівня онтогенетичної рефлексії (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка особистісних змін тренінгових груп

Методика	Досліджувані характеристики	Дослідження			
		Доекспериментальне		Післяекспериментальне	
		осіб	%	осіб	%
Тест Т. Лірі	Підпорядкування (домінування)	24 (12)	67 (33)	23 (13)	64• (36)
	Дружелюбність (агресивність)	17 (19)	47 (53)	25 (11)	69 (31)
Тест тривожності особистості	Реактивна тривожність: – помірна	16	44	22	61
	– висока	20	56	14	39
	Особистісна тривожність: – помірна	8	22	8	22•
	– висока	28	78	28	78•
Самооцінка рівня онтогенетичної рефлексії	Позитивна рефлексія	2	6	5	14
	Негативна рефлексія	31	86	30	83•
	Відсутність рефлексії	3	8	1	3
Тест комунікативної толерантності	Рівні комунікативної толерантності: – високий	12	33	17	47
	– середній	24	67	19	53

• Позначено ті параметри спілкування, які не дістали достовірних змін у процесі тренінгу.

За методикою діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі аналіз отриманих даних проводився за основними осями “підпорядкування”–домінування” та “дружелюбність”–“агресивність”. Отримані результати показують низьку та помірну ступінь вираження відносин

опитуваних. Значущі зміни відбулися по осі “дружелюбність”–“агресивність”, а по осі “підпорядкування”–“домінування” значущих змін не відбулося. Пояснюється така тенденція тим, що студенти, які схильні до підпорядкування, та студенти, які схильні до домінування, рівною мірою можуть бути і ініціаторами маніпулятивного впливу, й адресатами останнього. Тому зміни по цій осі істотно не впливають на набуття навичок виявлення та позитивної протидії маніпулятивним намірам.

По осі “дружелюбність”–“агресивність” відмічається суттєве збільшення кількості опитуваних (на 22 %) з підвищеним рівнем дружнього ставлення, схильності до співробітництва, кооперації, гнучкості і компромісу у вирішенні конфліктних ситуацій, товариськості, у відносинах з оточуючими людьми. Ці результати свідчать про набуття студентами вмінь та навичок неманіпулятивної позитивної протидії маніпулятивним намірам.

Порівняння результатів дослідження реактивної та особистісної тривожності за методикою Ч.Д. Спілбергера показало, що ступінь вираженості занепокоєння, турботи, емоційної напруги знизився в результаті проведення тренінгу, що свідчить про його ефективність.

Опитувальник “Самооцінка рівня онтогенетичної рефлексії” має на меті вивчення рівня онтогенетичної рефлексії, що передбачає аналіз минулих помилок, успішного і неуспішного досвіду життєдіяльності. Після проведення соціально-психологічного тренінгу рівень позитивної рефлексії зріс на 8 %, а негативної рефлексії зменшився на 3 %, повної відсутності рефлексії зменшився на 5 %. Таким чином загальні позитивні зрушення мають місце у 16 % учасників тренінгу. Така тенденція пояснюється надмірною обережністю студентів, яка є результатом минулих помилок, проте зростання усвідомлювання студентами власних помилок минулого, свідчить про позитивні зміни у їхньому житті.

Після проведення тренінгу за методикою діагностики комунікативної толерантності В.В. Бойко, кількість опитуваних з високим рівнем комунікативної толерантності збільшилась на 14 %, що характеризується позитивно. Підвищення рівня толерантності у відносинах з оточуючими людьми свідчить про формування навичок твердо відстоювати свої переконання, приймати будь-які ідеї, з розумінням ставитись до людей та їхніх вчинків, критично ставитись до своєї думки, здатності відмовитися від помилкових поглядів, здатності з повагою ставитись до думки співрозмовника.

Інтеграція ознак та алгоритму засвоєння навичок розпізнавання маніпулятивних намірів студентами дала можливість сформувати модель психологічних механізмів виявлення особистістю маніпулятивних намірів. Вона складається з таких послідовних компонентів: відчуття дискомфорту у процесі спілкування – виникнення тривожності – аналіз цілей та мотивів спілкування – встановлення відповідності/невідповідності емоційних та когнітивних компонентів спілкування – виявлення прихованого наміру.

Експериментальне дослідження показало, що формування психологічної протидії маніпулятивним намірам через надбання навичок позитивного спілкування передбачає розвиток таких особистісних якостей як асертивність, комунікабельність, послідовність, вміння домовлятися, оптимістичний настрій, вміння висловлювати свої думки, задовольняти різноманітні потреби, бажання, почуття.

Таким чином, моделлю психологічного механізму протидії маніпулятивним намірам є позитивна неманіпулятивна установка, яка являє собою цілісний стан суб'єкта міжособистісного спілкування, його цілісну неманіпулятивну спрямованість на позитивне емоційне ставлення до людей, позитивний зворотній зв'язок, позитивну оцінку та схвалення, позитивне конструктивне вирішення конфліктів.

Неманіпулятивна позитивна установка формується у випадку наявності потреби позитивної соціальної взаємодії та ситуації маніпулятивного впливу (ситуації задоволення цієї потреби). Така установка виявляє готовність людини до активності, визначає її спрямованість та готовність до позитивного спілкування.

Психологічний механізм позитивної протидії маніпулятивним намірам допомагає залишатися людині чесною та щирою, здатною бачити та розуміти себе й інших, мати власну думку на різноманітні події та ситуації, вміти відчувати, проявляти непідробний інтерес до життя, бути вільною і разом з тим відповідальною, а також прагнути подолати труднощі, жити в гармонії зі світом.

ВИСНОВКИ

1. Проведено теоретичний аналіз маніпулятивних впливів у міжособовій взаємодії. Окреслено зміст поняття “маніпуляція”, суб'єкт та об'єкт маніпулятивного впливу, загальні механізми психологічного впливу, психологічні засоби та інструменти розгортання маніпулятивної атаки. Визначено психологічні ознаки успішного (для суб'єкта впливу) маніпулювання особистістю: наявність ініціатора та адресата маніпулятивного впливу; наявність прихованих цілей комунікативної взаємодії на боці ініціатора маніпулятивного впливу; неадекватне сприйняття (нерозуміння) мотивів та цілей взаємодії на боці адресата; наявність поведінкових реакцій адресата, відповідних прихованим цілям ініціатора, а не власним цілям адресата маніпуляції.

2. Показано, що у юнацькому віці, а саме серед студентської молоді, різного роду маніпуляції становлять значну частину від усіх форм взаємодії, що переживається молоддю як негативний факт їхнього соціального існування. Всі студенти вважають, що вони є постійними об'єктами маніпулювання з боку викладачів, батьків чи товаришів, але себе вони визнають

ініціаторами маніпуляцій значно рідше. Характерно, що студенти вважають, що ними маніпулюють переважно у прагматично орієнтованих техніках, а вони самі апелюють до гедоністично орієнтованих технік. Встановлено, що репертуар засобів виявлення маніпулятивних намірів у студентському середовищі є недостатнім для ефективною протидії маніпулятивним намірам. Паралельно з цим студентська молодь виражає значне бажання до відкритого та позитивного спілкування, але вказує на відсутність необхідних для цього умінь та навичок.

3. Розроблено модель психологічних механізмів розкриття особистістю маніпулятивних намірів, яка складається з таких послідовних компонентів: відчуття дискомфорту у процесі спілкування – виникнення тривожності – аналіз цілей та мотивів спілкування – встановлення відповідності/ невідповідності емоційних та когнітивних компонентів спілкування – виявлення прихованого наміру. Визначено загальні стратегії особистісного захисту від маніпулятивного впливу, серед яких провідне місце посідає перетворення нападу у нову форму емоційної нейтралізації ситуації: вияснення сутності справи; конструктивна критика; здійснення непередбачуваних оригінальних вчинків та дій; уникнення; відмова від виконання вимог маніпулятора. Моделлю психологічного механізму протидії маніпулятивним намірам є позитивна неманіпулятивна установка, яка являє собою цілісний стан суб'єкта міжособистісного спілкування, його цілісну неманіпулятивну спрямованість на позитивне емоційне ставлення до людей, позитивний зворотній зв'язок, позитивну оцінку та схвалення, позитивне конструктивне вирішення конфліктів.

4. Отримані результати зумовили мету і завдання формуючих заходів, які спрямовувались на оволодіння студентами системою психологічних засобів виявлення та протидії маніпулятивним намірам. Розроблено та апробовано методику формування у студентів психологічних механізмів виявлення та протидії маніпулятивним намірам, яка передбачає послідовне оволодіння студентами такими навичками спілкування, як: позитивне емоційне ставлення до людей, позитивний зворотній зв'язок, позитивна оцінка та схвалення, позитивне конструктивне вирішення конфліктів. Оволодіння особистістю системою психологічних засобів виявлення та протидії маніпулятивним намірам призводить до зниження психологічної напруги та до підвищення відкритості й толерантності людини у міжособистісному спілкуванні, що дозволяє особистості залишатися чесною та щирою, здатною бачити та розуміти себе й інших, мати власну думку на різноманітні події та ситуації, вміти відчувати, проявляти непідробний інтерес до життя, бути вільною і разом з тим відповідальною, а також прагнути подолати труднощі і жити в гармонії зі світом.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробкою можливих моделей психологічних механізмів виявлення та протидії маніпулятивним намірам у міжособовій взаємодії між іншими соціальними групами, а також в інших групах комунікативних ситуацій, де відбувається маніпулятивний вплив на людину.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ РОБІТ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

За темою дисертації опубліковані статті у фахових виданнях, затверджених ВАК України:

1. Волинець Н.В. Формування механізмів захисту від маніпуляційного тиску у міжособистісному спілкуванні. Актуальні проблеми психології. Том. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д., Карамушка Л.М. – К.: Міленіум, 2005. – Част. 16. – 176 с. – С. 104–108.

2. Волинець Н.В. Особливості маніпуляцій у спілкуванні студентів, їхніх батьків та друзів у повсякденному житті. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. / за ред. Максименка С.Д. – К.: “Логос”, 2006, т. 7, вип. 9. – 476 с. – С. 35–43.

3. Волинець Н.В., Ворначева Т.Р. Особливості впливу маніпуляцій у спілкуванні викладачів та студентів у навчальному процесі. – Теоретичні і прикладні проблеми психології. Збірник наукових праць СНУ ім. В. Даля. – № 1(17). – 2007. – С. 36–42.

4. Волинець Н.В. Самоохорона особистості від маніпуляцій у міжособистісному спілкуванні: аналіз результатів соціально-психологічного тренінгу. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. / за ред. Максименка С.Д. – К.: “Логос”, 2007, т. 7, вип. 10 – 496 с. – С. 77–89.

5. Волинець Н.В. Механізм позитивної протидії маніпулятивним намірам. – Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С.Д. – К.: “Логос”, 2007, т. 7, вип. 11 – 410 с. – С. 90–96.

Крім того, результати і зміст дисертації опубліковано в матеріалах конференцій та семінарів:

6. Волинець Н.В. Основні причини маніпуляційного впливу та виявлення маніпулятивних намірів у міжособистісному спілкуванні. Materials of final international scientificaly-practical conference “The Science: theory and practice. Vol 21. Economic sciences.” – Praha: Publishing House “Education and Science” s.r.o.; Prague, Czcehia – Dnepropetrovsk, Ukraine – Belgorod, Russian, 2005. – 80 p. – С. 33–39.

7. Волинець Н.В. Соціальні, соціально-економічні та індивідуальні рівні маніпулювання особистістю. Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук: Збірник наукових праць викладачів гуманітарного інституту, підготовлений за результатами науково-дослідної роботи 2005 року. – Хмельницький: ХНУ, 2005. – 163 с. – С. 71–74.

АНОТАЦІЇ

Волинець Н.В. Психологічні механізми виявлення та протидії маніпулятивним намірам у студентів. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія, психологія соціальної роботи. Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2008.

У дисертаційній роботі проведено психологічний аналіз маніпуляційних впливів у міжособовій взаємодії; визначено психологічні характеристики суб'єкта та об'єкта маніпулятивного впливу; описано психологічні засоби розгортання маніпулятивної атаки; визначено психологічні критерії маніпулятивного впливу та оцінки рівня маніпулювання.

Встановлено, що репертуар засобів протидії маніпулятивним намірам у студентському середовищі є недостатнім для ефективного захисту від маніпуляцій. Розроблено модель психологічних механізмів виявлення особистістю маніпулятивних намірів та модель психологічного механізму протидії маніпулятивним намірам. Показано, що підвищення здатності до виявлення та протидії маніпулятивним намірам забезпечується комплексним застосуванням наступних заходів: 1) тренінгу з розвитку здібностей розпізнавання маніпулятивних намірів та неманіпулятивної взаємодії через позитивне спілкування; 2) формуванням особистісних установок, спрямованих на неманіпулятивні способи взаємодії; 3) запровадженням окремих тематичних блоків у спецкурсах “Основи ділового спілкування” та “Психологія спілкування”.

Ключові слова: маніпулятивний вплив, критерії та рівні маніпуляції, ознаки розпізнавання маніпулятивних намірів, неманіпулятивні способи взаємодії, позитивне спілкування, психологічний механізм виявлення маніпулятивних намірів, психологічний механізм протидії маніпулятивним намірам.

Волынец Н.В. Психологические механизмы выявления и противодействия манипулятивным намерениям у студентов. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.05 – социальная психология, психология социальной работы. Институт психологии им. Г.С. Костюка АПН Украины. – К., 2008.

В диссертационной работе проведен психологический анализ манипулятивных влияний в межличностном взаимодействии, а именно: подходов к определению содержания понятия “манипуляция”, как психологического влияния, заранее продуманного ради скрытого побуждения адресата влияния к принятию решений, выполнения действий с целью достижения инициатором

влияния приоритетных личных целей, интересов и желаний; определены субъект и объект манипулятивного влияния, психологические средства развертывания манипулятивной атаки; критерии манипулятивного влияния и уровни манипулирования.

Определены психологические признаки манипулирования личностью: наличие инициатора и адресата манипулятивного влияния; наличие скрытых целей коммуникативного взаимодействия со стороны инициатора манипулятивного влияния; неадекватное восприятие (непонимание) мотивов и целей взаимодействия со стороны адресата; наличие поведенческих реакций адресата, соответствующих скрытым целям инициатора влияния.

Показано, что в юношеском возрасте разного рода манипуляции представляют значительную часть среди форм взаимодействия, которое переживается молодежью как отрицательный факт их социального существования. Студенческая молодежь чаще всего переживает манипулятивное влияние со стороны родителей, одноклассников, друзей и преподавателей ВУЗов. Параллельно с этим студенческая молодежь выражает значительное желание к открытому и положительному общению, но указывает на отсутствие необходимых для этого умений и навыков.

Выявление студентами манипулятивных намерений происходит благодаря пристальному вниманию к реакциям собеседника, которое осуществляется с помощью распознавания индикаторов манипулятивных намерений (ощущение психологического давления с эмоциональной окраской; настаивание собеседниками на собственных позициях; навязывание студентам мыслей и желаний другими людьми; ощущение агрессивности в поведении собеседника; принуждение выполнять нежелаемые действия, уступать; навязывание позиций и идей, которые не совпадают с представлениями студентов; высказывания собеседников в форме приказов).

Показано, что репертуар средств противодействия манипулятивным намерениям в студенческой среде недостаточен для эффективной защиты от манипуляций, поэтому повышение способности к выявлению и противодействию манипулятивным намерениям и неманипулятивным способам межличностного взаимодействия обеспечивается комплексным применением следующих мероприятий: 1) тренинга по развитию способностей распознавания манипулятивных намерений и неманипулятивного взаимодействия через положительное общение; 2) формированием индивидуальных личностных установок, направленных на неманипулятивные способы взаимодействия и 3) внедрением отдельных тематических блоков в спецкурсах “Основы делового общения” и “Психология общения”.

Разработана модель психологических механизмов выявления личностью манипулятивных намерений, которая состоит из таких последовательных компонентов как ощущение дискомфорта в процессе общения – возникновение тревожности – анализ целей и мотивов общения – установление

соответствия/ несоответствия эмоциональных и когнитивных компонентов общения – выявление скрытого намерения.

Моделью психологического механизма противодействия манипулятивным намерениям является положительная неманипулятивная установка, которая представляет собой целостное состояние субъекта межличностного общения, его целостную неманипулятивную направленность на положительное эмоциональное отношение к людям, положительную обратную связь, положительную оценку и одобрение, положительное конструктивное решение конфликтов.

Ключевые слова: манипулятивное влияние, критерии и уровни манипуляции, признаки распознавания манипулятивных намерений, неманипулятивные способы взаимодействия, позитивное общение, психологический механизм выявления манипулятивных намерений, психологический механизм противодействия манипулятивным намерениям.

Volynets' N.V. Psychological mechanisms of revealing and counteraction to manipulative intentions at students. – Manuscript.

Dissertation for the Candidate degree in psychology, speciality 19.00.05 – Social Psychology, Social Work Psychology. – G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Kyiv, 2008.

In the dissertational work the psychological analysis of manipulative influences in interpersonal interaction is carried out; psychological characteristics of the subject and object manipulative influences are defined; psychological means of expansion of manipulative attacks are described; psychological criteria of manipulative influences and manipulation levels are defined.

It is established, that the repertoire of means of counteraction manipulative to intentions in the student's environment is insufficient for effective protection against manipulations. The model of psychological mechanisms of revealing by the person manipulative intentions is worked out. The model of the psychological mechanism of counteraction manipulative is positive unmanipulative installation. Therefore increase of ability to revealing and counteraction manipulative to intentions and unmanipulative ways of interpersonal interaction is provided with complex application of following actions: 1) the training on development of abilities of recognition manipulative intentions and unmanipulative interactions through positive dialogue; 2) by formation of the individual personal installations directed on unmanipulative ways of interaction and 3) by introduction of separate themes unmanipulative interpersonal dialogue in special courses of the psychological grounds.

Keywords: manipulative influence, criteria and manipulation levels, recognition signs manipulative intentions, unmanipulative ways of interaction, positive dialogue, the psychological mechanism of revealing manipulative intentions, the psychological mechanism of counteraction manipulative to intentions.

